

भारतीय राज्यघटनेची मूलभूत रचना सिद्धांत

- हा सिद्धांत न्यायमूर्ती हंस राज खन्ना यांनी केशवानंद भारती खटल्यात (1973) मांडला होता की भारतीय राज्यघटनेत काही मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत जी संसदेद्वारे दुरुस्तीद्वारे बदलली जाऊ शकत नाहीत किंवा नष्ट केली जाऊ शकत नाहीत.
- जरी संविधानात मूलभूत रचना कोठेही परिभाषित केलेली नसली तरी ती त्यातील काही घटकांद्वारे प्रतिबिंबित करते (जसे की न्यायव्यवस्थेने अनेकदा परिभाषित केले आहे आणि वर्णन केले आहे), म्हणजे भारताचे प्रजासत्ताक स्वरूप, सार्वभौमत्व, कायद्याचे राज्य, भारतीय राजकारणाचे प्रजासत्ताक स्वरूप, स्वातंत्र्य, न्यायिक पुनरावलोकन, धर्मनिरपेक्षता, सत्तेचे पृथक्करण इ.
- या सिद्धांताचा मूळ उद्देश मूळ राज्यघटनेतील आत्मा कल्पना आणि तत्त्वज्ञान टिकवून ठेवणे हा आहे.
- ही शिकवण केवळ घटनात्मक दुरुस्त्यांना लागू होते, मुख्यत्वे त्या दुरुस्त्या ज्या मूळ संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानाच्या कल्पना नष्ट करू शकतात किंवा बदलू शकतात.
- मूलभूत संरचनेच्या सिद्धांताचे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे रद्द घोषित केला जातो.

शंकरा प्रसाद केस (1951)

- भूसंपादनासाठी नेहरू सरकारने कलम 368, म्हणजेच घटना दुरुस्ती अधिकार वापरला.
- कलम 31A, 31B आणि 9वी अनुसूची घटनेत समाविष्ट केली. हा संविधानाचा पहिला दुरुस्ती कायदा होता (1951 मध्ये पास झाला).
- या दुरुस्तीला भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले.
- सर्वोच्च न्यायालयाने कलम 368 ला कलम 13 पेक्षा मजबूत घोषित केले. याचा अर्थ संसद संविधानाच्या कोणत्याही भागामध्ये सुधारणा करू शकते.
- त्यामुळे पहिली घटनादुरुस्ती वैध आणि कायदेशीररित्या मान्य मानली गेली.

सज्जन सिंग केस (1965)

- 17 व्या दुरुस्ती कायद्याद्वारे (1964), संसदेने 9 व्या मध्ये 44 नवीन कायदे समाविष्ट केले.
- या दुरुस्तीला सज्जन सिंग विरुद्ध राजस्थान राज्य खटल्याद्वारे आव्हान देण्यात आले.
- पण सुप्रीम कोर्टाने शंकरा प्रसाद खटल्याच्या त्याच निकालाची पुनरावृत्ती केली.
- पण एक न्यायमूर्ती न्यायमूर्ती मुधोळकर यांनी वेगळे मत मांडले. त्यांच्या मते, 'प्रत्येक राज्यघटनेत काही विशिष्ट वैशिष्ट्य असते जे मूलभूत स्वरूपाचे असते आणि ते वैशिष्ट्य बदलता येत नाही.

गोलकनाथ केस (1967)

- गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाचे पूर्वीचे निर्णय अकरा न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने रद्द केले.
- सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निर्णयात म्हटले आहे की, कलम 368 कलम 13 ला स्पर्श करू शकत नाही, म्हणजेच मूलभूत अधिकार.

- सुप्रीम कोर्टने असे स्पष्ट केले की मूलभूत अधिकार हे भारतीय संविधानाचा मूलभूत भाग आहेत. मूलभूत अधिकार हा प्रथमच पवित्र मानला गेला आहे.
- 1971 मध्ये, 24 वी घटनादुरुस्ती कायदा संसदेने मंजूर केला. या दुरुस्तीद्वारे कलम 13 मध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि 'आतापासून कलम 13 मधील काहीही कलम 368 च्या सुधारणेच्या अधिकारावर परिणाम करणार नाही' अशी तरतूद करण्यात आली.

केशवानंद भारती प्रकरण (1973)

- 24 व्या घटनादुरुस्ती कायद्याला केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य प्रकरणाने सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले होते. हे 'मूलभूत संरचना सिद्धांत' साठी महत्त्वाचे प्रकरण होते.
- या प्रकरणाची सुनावणी 13 न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने केली.
- 7:6 च्या प्रमाणात सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिला की "गोलखनाथ खटल्याचा निकाल योग्य नव्हता आणि सरकार कलम 13(4) आणि कलम 368(3) आणि कलम 368 द्वारे संविधानानुसार मूलभूत अधिकारांमध्ये सुधारणा करू शकते, परंतु संविधानाची मूलभूत रचना आणि स्वरूप बदल न करता"
- याचा अर्थ संविधानाच्या मूलभूत संरचनेचा एक भाग असलेला मूलभूत अधिकार संसद हिरावून घेऊ शकत नाही.
- या प्रकरणात, न्यायमूर्ती एचआर खन्ना यांनी "मूलभूत संरचना सिद्धांत" चे तत्त्व मांडले.
- 39 वी घटनादुरुस्ती कायदा 1975 मध्ये पारित करण्यात आला, ज्याने कलम 329A मध्ये कलम 4 समाविष्ट केले. या कलमानुसार न्यायपालिका राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि लोकसभा अध्यक्ष यांच्या निवडणुकीचा आढावा घेऊ शकत नाही.

इंदिरा गांधी विरुद्ध राज नरेन केस (1975)

- या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने 39 वी घटनादुरुस्ती कायदा अवैध ठरवला.
- न्यायालयाने निर्णय दिला की ही तरतूद संसदेच्या दुरुस्तीच्या अधिकाराच्या पलीकडे आहे कारण त्याचा संविधानाच्या मूलभूत रचनेवर परिणाम होतो.

- पुन्हा 1976 च्या 42 व्या दुरुस्ती कायद्याद्वारे संसदेने कलम 368 मध्ये सुधारणा केली आणि असे नमूद केले की संसदेच्या घटक शक्तीला मर्यादा नाही आणि कोणत्याही मूलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनासह कोणत्याही कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही दुरुस्तीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाऊ शकत नाही.

मिनर्वा मिल्स केस (1980)

- या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने 42 वी दुरुस्ती कायदा अवैध ठरवला.
- सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निकालात म्हटले आहे की ही दुरुस्ती संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा भाग असलेल्या 'न्यायिक पुनरावलोकन' वगळण्यात आली आहे.

वामन राव केस (1981)

- या प्रकरणात पुन्हा सर्वोच्च न्यायालयाने 'मूलभूत संरचना सिद्धांत' मान्य केला.
- सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की ही शिकवण केशवानंद भारती प्रकरणानंतर (म्हणजे **24 एप्रिल 1973** नंतर) लागू झालेल्या घटनादुरुस्तीला लागू होईल.

इंद्रा साहनी आणि युनियन ऑफ इंडिया (1992)

- या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने कलम 16(4) ची व्याप्ती आणि व्याप्ती तपासली.
- न्यायालयाने काही अटींसह OBC साठी 27% आरक्षणाची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली (जसे एकूण आरक्षण 50% पेक्षा जास्त नसावे, क्रिमी लेयर वगळणे, पदोन्नतीमध्ये आरक्षण नाही).
- या प्रकरणात, संविधानाच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांमध्ये 'कायद्याचे राज्य' जोडले गेले.

एस.आर. बोम्मई केस (1994)

- या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की कलम 356 ची घोषणा (म्हणजे राष्ट्रपती राजवट लागू करणे) न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन आहे.
- हे प्रकरण घटनादुरुस्तीच्या आधारे नसले तरी राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेची संकल्पना लागू करण्यात आली होती.
- न्यायालयाने निर्णय दिला की, राज्य सरकारची धोरणे घटनेच्या मूलभूत रचनेच्या विरोधात असतील तर कलम 356 चा वापर करता येईल.
- ही शिकवण म्हणजे न्यायिक अभिनवता (Judicial Innovation) आहे जी भारतीय संविधानासाठी ढाल म्हणून काम करते. या सिद्धांताचे एकमेव तत्व आहे - 'संसदेच्या कोणत्याही दुरुस्तीने संविधानाची मूळ कल्पना नष्ट होऊ शकत नाही'.